

doi: 10.30497/rc.2026.249718.2161

OPEN ACCESS

Received: 2025/12/28

Accepted: 2026/04/13

Investigating The Ethical Foundations of Artificial Intelligence and Its Comparison with Islamic Anthropological and Epistemological Principles

Nazila Khatib Zanjani*

Abstract

The rapid expansion of artificial intelligence and its growing penetration into diverse domains of human life, coupled with the predominance of conventional and functionalist approaches in contemporary AI ethics, has generated profound challenges concerning the relationship between technology, human dignity, moral responsibility, and epistemological foundations. In response to these challenges, the present study undertakes a comparative examination of the ethical foundations of artificial intelligence in relation to Islamic anthropological and epistemological principles. Employing a documentary, comparative-analytical methodology, data were collected from authoritative domestic and international sources and analyzed using Bereday's comparative method through four sequential stages: description, interpretation, juxtaposition, and comparison. The findings reveal that although the ethical frameworks of artificial intelligence, Islamic anthropology, and Islamic epistemology have emerged within distinct technological, philosophical, and theological contexts, they exhibit meaningful convergences at the level of foundational values, alongside notable structural divergences. The comparative analysis demonstrates that all three frameworks converge on the centrality of the human being, the rejection of reductionist conceptions of humanity, and the affirmation of dignity, agency, rationality, and moral responsibility, as well as a shared concern for justice, the common good, and the prevention of harm. Nevertheless, the principal divergences reside in their theoretical and teleological underpinnings. While AI ethics is largely characterized by a secular, application-oriented orientation focused on the governance and regulation of technological systems, Islamic anthropological and epistemological principles—grounded in theological and philosophical foundations—emphasize the ontological dignity of the human person, the moral orientation of knowledge, wisdom, and the meaningfulness of action and scientific inquiry. Overall, the findings suggest that integrating and enriching the ethical foundations of artificial intelligence through Islamic anthropological and epistemological insights can contribute to the development of a contextually grounded, human-centered, and value-oriented model for the responsible design, governance, and deployment of artificial intelligence technologies.

Keywords: Ethical Principles, Artificial Intelligence, Anthropological, Epistemological.

* Associate Professor of Distance Education Planning, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding author).
n.khatibzanjani@pnu.ac.ir

بررسی مبانی اخلاقی هوش مصنوعی و تطبیق آن با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی

نازیلا خطیب زنجانی*

چکیده

گسترش شتابان هوش مصنوعی و نفوذ روزافزون آن در ساحت‌های مختلف زندگی انسانی، در کنار غلبه رویکردهای عرفی و کارکردگرایانه در اخلاق این فناوری، موجب بروز چالش‌هایی اساسی در نسبت میان فناوری، کرامت انسانی، مسئولیت اخلاقی و مبانی معرفتی شده است. این پژوهش با هدف مقایسه مبانی اخلاقی هوش مصنوعی و تطبیق آن با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی انجام شده است و به روش اسنادی و تطبیقی - تحلیلی صورت گرفته است. داده‌ها از اسناد و منابع مرتبط داخلی و خارجی گردآوری و با بهره‌گیری از روش بردی در چهار مرحله توصیف، تفسیر، هم‌جواری و مقایسه تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان داد که مبانی اخلاق هوش مصنوعی، اصول انسان‌شناختی اسلامی و اصول معرفت‌شناختی اسلامی، علی‌رغم شکل‌گیری در حوزه‌های متمایز فناوریانه، فلسفی و الهیاتی، در سطح ارزش‌های بنیادین دارای هم‌پوشانی‌های معنادار و درعین‌حال تفاوت‌های ساختاری هستند. نتایج تطبیق حاکی از آن است که هر سه چهارچوب بر محوریت انسان، نفی تقلیل‌گرایی، تأکید بر کرامت، اختیار، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی و نیز توجه به عدالت، خیر جمعی و پیشگیری از آسیب تأکید دارند. درعین‌حال، تفاوت‌ها عمدتاً در مبانی نظری و غایت‌شناختی آشکار می‌شود؛ به گونه‌ای که اخلاق هوش مصنوعی عمدتاً رویکردی عرفی، کاربردمحور و ناظر بر حکمرانی فناوری دارد، درحالی‌که اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی با تکیه بر مبانی الهیاتی و فلسفی، بر شأن وجودی انسان، هدایت اخلاقی معرفت، حکمت و معنامندی کنش و علم تأکید می‌کنند. برآیند این یافته‌ها نشان می‌دهد که تلفیق و تعمیق مبانی اخلاق هوش مصنوعی در پرتو اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری الگویی بومی، انسان‌محور و ارزش‌مدار برای توسعه و به‌کارگیری مسئولانه هوش مصنوعی باشد.

واژگان کلیدی: مبانی اخلاقی، هوش مصنوعی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی.

* دانشیار برنامه‌ریزی آموزش از دور گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

مقدمه

تحولات شتابان فناوری در عصر معاصر، به‌ویژه در حوزه هوش مصنوعی، صرفاً به دگرگونی ساختارهای فنی و اقتصادی جوامع محدود نمانده است، بلکه به‌صورت بنیادین، مبانی معرفتی، اخلاقی و انسان‌شناختی حیات انسانی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. هوش مصنوعی امروزه از جایگاه یک ابزار محاسباتی صرف فراتر رفته و به سامانه‌هایی تبدیل شده است که در تصمیم‌گیری‌های حساس و سرنوشت‌ساز انسانی نقش ایفا می‌کنند؛ تصمیماتی که دامنه آن‌ها از تشخیص‌های پزشکی و قضاوت‌های حقوقی تا سیاست‌گذاری‌های عمومی، نظام‌های آموزشی، مدیریت رفتار کاربران در فضای مجازی و حتی شکل‌دهی به ترجیحات، باورها و کنش‌های اخلاقی افراد گسترش یافته است. ازاین‌رو، گستره نفوذ و عمق اثرگذاری هوش مصنوعی نشان می‌دهد که تحلیل آن صرفاً در چهارچوب‌های فنی و مهندسی کفایت نمی‌کند، بلکه ضروری است این پدیده به‌مثابه یک واقعیت چندبُعدی با پیامدهای عمیق اخلاقی، فلسفی و تمدنی مورد واکاوی قرار گیرد. (Huang & et al., 2022, p. 803).

باین‌حال، مسئله اساسی آن است که بخش قابل‌توجهی از چهارچوب‌های نظری و عملی حاکم بر توسعه و به‌کارگیری هوش مصنوعی، بر پیش‌فرض‌هایی استوار است که به‌ندرت به‌صورت انتقادی و نظام‌مند بررسی شده‌اند. در بسیاری از رویکردهای رایج، انسان به‌عنوان موجودی عقلانی - محاسبه‌گر، داده‌محور یا عامل سودمحور تعریف می‌شود و در نتیجه، اخلاق به مجموعه‌ای از قواعد فنی برای افزایش کارآمدی، کاهش خطا یا مدیریت ریسک فروکاسته می‌شود. در چنین چهارچوبی، پرسش‌های بنیادینی همچون غایت انسان، معنای اخلاقی کنش، مسئولیت وجودی و نسبت انسان با حقیقت، یا به حاشیه رانده می‌شوند یا اساساً نادیده گرفته می‌شوند. پیامد این رویکرد، شکل‌گیری نوعی اخلاق ابزاری یا آنچه می‌توان «اخلاق محاسباتی» نامید، است که در آن تصمیمات اخلاقی به الگوریتم‌ها واگذار می‌شود، بی‌آنکه مبانی ارزشی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی این تصمیمات به‌طور شفاف تبیین شده باشد (Telkamp & Anderson, 2022, p. 965; Elmahjub, 2023, p. 13).

۱. ادبیات پژوهش

مرور ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که طی سال‌های اخیر، توجه فزاینده‌ای در سطح بین‌المللی و داخلی به مسئله اخلاق هوش مصنوعی معطوف شده است. با وجود این، بخش عمده این مطالعات در چهارچوب رویکردهای سکولار و عرفی سامان یافته یا به بررسی‌های فقهی موردی و ناظر به مصادیق خاص محدود شده‌اند. در پژوهش‌های بین‌المللی، اخلاق هوش مصنوعی غالباً در قالب اصولی نظیر شفافیت، پاسخگویی، عدالت الگوریتمی و پیشگیری از آسیب تبیین می‌شود؛ با این حال، این اصول عمدتاً فاقد پشتوانه عمیق انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی بوده و بیشتر ناظر بر حکمرانی و تنظیم‌گری فناوری هستند (Kannike & Fahm, 2025, p. 137). در فضای علمی داخلی نیز، هرچند تلاش‌هایی برای بررسی نسبت اخلاق، فقه و فناوری‌های نوین صورت گرفته است؛ اما پژوهش‌هایی که به صورت منسجم و نظام‌مند اخلاق هوش مصنوعی را بر پایه هر دو مبنای انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی بازسازی کنند، همچنان اندک و پراکنده‌اند. به‌ویژه، فقدان یک چهارچوب نظری جامع که بتواند هم به پرسش‌های فلسفی بنیادین پاسخ دهد و هم ظرفیت تحلیل مسائل نوظهور فناورانه را دارا باشد، به عنوان خلأیی جدی در ادبیات پژوهش قابل شناسایی است (هامانی و مختاری، ۱۴۰۴، ص. ۹۱؛ Kannike & Fahm, 2025, p. 135).

در مقابل رویکردهای تقلیل‌گرایانه رایج، سنت فکری و اخلاقی اسلام تصویری متمایز و عمیق از انسان و اخلاق ارائه می‌دهد. بر اساس انسان‌شناسی اسلامی، انسان موجودی برخوردار از کرامت ذاتی، فطرت الهی، اختیار، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی است که غایت نهایی وجود او، حرکت آگاهانه و اختیاری در مسیر کمال و قرب الهی تلقی می‌شود. از این رو، اخلاق در این سنت نه امری قراردادی یا صرفاً اجتماعی، بلکه حقیقتی ریشه‌دار در ساختار وجودی انسان و ناظر به غایت متعالی اوست. بدین معنا که هرگونه علم و فناوری، از جمله هوش مصنوعی، باید در نسبت با این غایت معنا یابد و در خدمت تعالی انسان قرار گیرد، نه آنکه به عاملی برای تضعیف اختیار، عقلانیت یا کرامت انسانی تبدیل شود (دیرباز و گنج‌خانی، ۱۴۰۱، ص. ۴۳؛ هامانی و مختاری، ۱۴۰۴، ص. ۱۰۴).

از حیث معرفت‌شناختی نیز، تمایز میان رویکردهای حاکم بر هوش مصنوعی و مبانی اسلامی، تمایزی بنیادین است. در اغلب نظریه‌های رایج، معرفت به داده‌های تجربی، الگوهای آماری و استنتاج‌های محاسباتی فروکاسته می‌شود و در نتیجه، ارزش‌ها و داورهای اخلاقی یا بیرون از قلمرو معرفت تلقی می‌شوند یا به ترجیحات انسانی تقلیل می‌یابند. در مقابل، معرفت‌شناسی اسلامی با پذیرش هم‌زمان عقل، تجربه و وحی به‌عنوان منابع معتبر شناخت، افق گسترده‌تری برای فهم حقیقت و هدایت کنش انسانی فراهم می‌آورد. از این رو، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که آیا اخلاق هوش مصنوعی مبتنی بر داده و محاسبه می‌تواند با نظام معرفتی‌ای سازگار باشد که ارزش‌های فراداده‌ای و غایت‌مند را به رسمیت می‌شناسد یا خیر؟ (ابراهیمی و صادقی، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۸؛ عزیزی و فشارکی، ۱۴۰۴، ص. ۴۱).

یکی از مصادیق برجسته این تعارض نظری، مسئله عاملیت اخلاقی و مسئولیت‌پذیری در هوش مصنوعی است. پیشرفت سیستم‌های خودکار و نیمه‌خودکار این انگاره را تقویت کرده است که ماشین‌ها می‌توانند جایگزین انسان در تصمیم‌گیری‌های اخلاقی شوند یا حتی واجد نوعی استقلال اخلاقی باشند. با این حال، فقدان خودآگاهی، نیت‌مندی و اراده آزاد در ماشین‌ها، اطلاق عاملیت اخلاقی واقعی به آن‌ها را با چالش جدی مواجه می‌سازد. افزون‌براین، از منظر اخلاق و فقه اسلامی، مسئولیت اخلاقی همواره مبتنی بر اختیار و آگاهی فاعل است و انتقال این مسئولیت به ماشین، به تضعیف اصل پاسخگویی انسان در برابر اعمال خویش می‌انجامد (حسینی سورکی، ۱۴۰۳، ص. ۸۶).

در کنار این مسئله، چالش حریم خصوصی و کرامت انسانی در بستر فناوری‌های هوشمند نیز اهمیت فزاینده‌ای یافته است. هوش مصنوعی با اتکا به کلان‌داده‌ها و تحلیل‌های پیش‌بینانه، امکان نظارت فراگیر بر رفتار، علایق و حتی حالات روانی انسان را فراهم کرده است. در حالی که در اخلاق اسلامی، حریم خصوصی بخشی از حرمت و حیثیت وجودی انسان محسوب می‌شود، بسیاری از سامانه‌های هوشمند بدون توجه کافی به این اصل توسعه یافته‌اند و این امر زمینه‌ساز تعارض‌های جدی اخلاقی و فقهی شده است (فتحی و دیگران، ۱۴۰۴، ص. ۴). افزون‌براین، سوگیری الگوریتمی و

بازتولید نابرابری‌های اجتماعی از طریق داده‌ها، اصل عدالت - به عنوان یکی از ارکان اساسی اخلاق اسلامی - را به طور جدی به چالش می‌کشد (Habib, 2025, p. 112). بی‌توجهی به این مبانی اخلاقی، پیامدهایی فراتر از حوزه نظری به دنبال دارد و آثار گسترده‌ای در سطوح فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و روان‌شناختی برجای می‌گذارد. به گونه‌ای که در سطح فرهنگی، غلبه منطق کارآمدی و سودمحوری فناورانه می‌تواند به تضعیف ارزش‌های معنوی و اخلاقی و شکل‌گیری نوعی انسان‌زدایی تدریجی منجر شود. در سطح اجتماعی، اعتماد عمومی به نظام‌های تصمیم‌ساز کاهش یافته و شکاف قدرت میان دارندگان فناوری و سایر اقشار جامعه تعمیق می‌شود (Mamina & Ilina, 2022, p. 21). افزون‌براین، در بعد اقتصادی، تمرکز داده و سرمایه فناورانه در دست نهادهای محدود، عدالت توزیعی را تهدید می‌کند و در بُعد روان‌شناختی، وابستگی افراطی به سیستم‌های هوشمند می‌تواند حس عاملیت، خودکارآمدی و مسئولیت اخلاقی انسان را تضعیف نماید (Huang et al., 2022, p. 814). در پرتو بررسی پیشینه پژوهشی مرتبط با «مبانی اخلاقی هوش مصنوعی و تطبیق آن با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی» می‌توان دریافت که اگرچه توجه علمی به مسئله اخلاق هوش مصنوعی در سال‌های اخیر به طور معناداری افزایش یافته است؛ اما این توجه عمدتاً در چهارچوب‌هایی شکل گرفته که یا بر رویکردهای سکولار، عرفی و کارکردمحور استوارند یا به بررسی‌های جزئی، موردی و غیرنظام‌مند در حوزه فقه اسلامی محدود شده‌اند. به عبارت دیگر، علی‌رغم رشد کمی مطالعات، هنوز بازسازی نظری اخلاق هوش مصنوعی بر پایه یک دستگاه منسجم انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی، به عنوان یک خلأ جدی در ادبیات پژوهش باقی مانده است.

۲. پیشینه پژوهش

در سطح مطالعات داخلی، پژوهش بلبلی قادیکلایی و پارسانیا (۱۴۰۲) از جمله تلاش‌های مهمی است که با رویکرد مرور نظام‌مند، به شناسایی دلالت‌های اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در فناوری‌های دیجیتال و نسبت آن با «اخلاق شکوفایی» پرداخته است. این پژوهش با تحلیل گسترده ادبیات بین‌المللی، مجموعه‌ای از مفاهیم

اخلاقی مرتبط با فناوری‌های دیجیتال را استخراج و طبقه‌بندی می‌کند و از این حیث، سهم مهمی در سامان‌دهی مفهومی اخلاق دیجیتال دارد. با این حال، تمرکز اصلی این مطالعه بر تبیین مفاهیم اخلاقی در چهارچوب ادبیات موجود و سنجش نسبت آن‌ها با اخلاق شکوفایی است و کمتر به واکاوی مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی پشتیبان این مفاهیم، به‌ویژه در سنت فکری اسلامی، می‌پردازد. از این رو، اگرچه این پژوهش زمینه‌ای تحلیلی برای فهم اخلاق هوش مصنوعی فراهم می‌آورد؛ اما به بازسازی مبانی اخلاق هوش مصنوعی از منظر اسلامی منتهی نمی‌شود.

در پژوهش رضائی و اطلسی (۱۴۰۳)، تمرکز بر تحلیل علم‌سنجی مطالعات حوزه اخلاق و هوش مصنوعی است که تصویری کلان از روند رشد، بازیگران اصلی، مجلات پیشرو و ترندهای موضوعی این حوزه ارائه می‌دهد. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که اخلاق هوش مصنوعی به‌طور فزاینده‌ای مورد توجه جامعه علمی جهانی قرار گرفته و موضوعاتی نظیر عدالت، حریم خصوصی، رضایت آگاهانه و آموزش اخلاقی در کانون توجه پژوهش‌ها قرار دارند. با این حال، این پژوهش نیز ماهیتی توصیفی و کمّی دارد و وارد تحلیل محتوایی عمیق مبانی نظری، فلسفی یا معرفت‌شناختی اخلاق هوش مصنوعی نمی‌شود. افزون‌براین، غلبه تولیدات علمی کشورهای غربی در این حوزه، به‌طور ضمنی نشان‌دهنده کم‌رنگ‌بودن رویکردهای بومی و دینی، ازجمله رویکرد اسلامی، در شکل‌دهی به ادبیات جهانی اخلاق هوش مصنوعی است.

مطالعه سلامی و پوراجباری (۱۴۰۴)، با تمرکز بر مفهوم «سواد هوش مصنوعی»، بُعد آموزشی و انسانی مواجهه با فناوری‌های هوشمند را برجسته می‌سازد و مؤلفه «اخلاق و چالش‌ها» را به‌عنوان یکی از ابعاد اساسی سواد هوش مصنوعی معرفی می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه سطح آگاهی اخلاقی دانشجویان در حد نسبتاً مطلوبی قرار دارد؛ اما شکاف میان دانش نظری و مهارت عملی همچنان پابرجاست. با این حال، اخلاق در این مطالعه بیشتر به‌عنوان یک مهارت یا مؤلفه آموزشی تلقی شده و از سطح مباحث بنیادین انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی فراتر نمی‌رود؛ به‌گونه‌ای که پرسش از چیستی انسان، غایت اخلاق و مبانی معرفتی

داوری‌های اخلاقی در زمینه هوش مصنوعی، در حاشیه باقی می‌ماند.

در حوزه مطالعات تطبیقی میان اخلاق اسلامی و اسناد بین‌المللی، پژوهش علم‌الهدی و همکاران (۱۴۰۳)، گامی مهم در مقایسه معیارهای هوش مصنوعی اخلاق‌مدار در مرامنامه اتحادیه اروپا و فرهنگ اسلامی به‌شمار می‌آید. این پژوهش با تأکید بر مبانی فلسفه اسلامی، به نقد اطلاق مفهوم «هوش» به ماشین پرداخته و معیارهای اخلاقی اسلامی را بر محور عدالت، تقوا، خیرخواهی و امانتداری صورت‌بندی می‌کند. بااین‌حال، تمرکز اصلی این مطالعه بر تحلیل مفهومی و تطبیقی معیارهاست و کمتر به تبیین یک چهارچوب جامع انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی که بتواند مبنای نظری اخلاق هوش مصنوعی قرار گیرد، می‌پردازد.

پژوهش هامانی و مختاری (۱۴۰۴) را می‌توان یکی از نزدیک‌ترین مطالعات به دغدغه پژوهش حاضر دانست؛ چراکه تلاش کرده است نسبت اخلاق و هوش مصنوعی را با تأکید بر مبانی اخلاقی علامه مصباح یزدی صورت‌بندی کند. این مطالعه با تمرکز بر سطح «اخلاق با طراحی» و تکیه بر غایت‌گرایی قرب الهی، افق مهمی برای فهم اخلاق هوش مصنوعی در چهارچوب اندیشه اسلامی می‌گشاید. بااین‌حال، این پژوهش عمدتاً بر مبانی اخلاقی متمرکز است و به‌صورت مستقل و نظام‌مند، مبانی معرفت‌شناختی حاکم بر داوری‌های اخلاقی در هوش مصنوعی را مورد تحلیل قرار نمی‌دهد؛ در نتیجه، پیوند میان انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و اخلاق به‌صورت یکپارچه بسط نیافته است.

در سطح بین‌المللی، آثار Chakraborty (2025) و Sekti (2026) به‌طور گسترده به ابعاد اخلاقی توسعه هوش مصنوعی پرداخته‌اند و مفاهیمی همچون عدالت، شفافیت، مسئولیت‌پذیری، کرامت انسانی و اعتماد اجتماعی را به‌عنوان اصول بنیادین اخلاق هوش مصنوعی مطرح کرده‌اند. این مطالعات، اگرچه از منظر نظری غنی هستند و به ریشه‌های فلسفی اخلاق توجه نشان می‌دهند؛ اما عمدتاً در چهارچوب سنت‌های اخلاقی غربی و سکولار باقی می‌مانند و نسبت آن‌ها با نظام‌های معرفتی دینی، به‌ویژه اسلام، به‌صورت مستقیم بررسی نمی‌شود. مطالعه White & et al. (2024) نیز با نشان دادن گسست میان ادبیات اخلاق هوش مصنوعی و نظریه‌های کلاسیک اخلاق، بر فقدان شفافیت نظری در این حوزه تأکید می‌کند و درعین‌حال، به ظرفیت رویکردهای

غیرغربی برای غنابخشی به این ادبیات اشاره دارد؛ ظرفیتی که همچنان به‌طور کامل محقق نشده است.

در این میان، پژوهش Kannike و Fahm (2025) از معدود مطالعاتی است که به‌طور مستقیم به بررسی حکمرانی اخلاقی هوش مصنوعی از منظر اخلاق اسلامی می‌پردازد و مفاهیمی چون توحید، مقاصد شریعت، احسان و عدالت را به‌عنوان چهارچوب‌های راهنما مطرح می‌کند. با این حال، این مطالعه نیز بیش از آنکه به بازسازی نظام‌مند مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اخلاق هوش مصنوعی بپردازد، بر دلالت‌های کاربردی و سیاست‌گذارانه اخلاق اسلامی در مواجهه با فناوری تمرکز دارد.

در مجموع، مرور پیشینه‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم تنوع و غنای نسبی مطالعات موجود، همچنان خلأ یک پژوهش جامع که اخلاق هوش مصنوعی را به‌صورت هم‌زمان و منسجم بر پایه مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی تبیین و بازسازی کند، به‌طور جدی احساس می‌شود. پژوهش حاضر دقیقاً در پاسخ به این خلأ شکل گرفته است و می‌کوشد با عبور از رویکردهای تقلیل‌گرایانه و پراکنده، چهارچوبی نظری ارائه دهد که بتواند هم به پرسش‌های بنیادین فلسفی درباره انسان، معرفت و اخلاق پاسخ گوید و هم قابلیت مواجهه تحلیلی و هنجاری با مسائل نوظهور هوش مصنوعی را در بستر تمدن اسلامی فراهم آورد. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که در غیاب یک چهارچوب اخلاقی مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی، اخلاق هوش مصنوعی یا به الگوهای تقلیل‌گرایانه و سکولار فروکاسته می‌شود یا دچار ابهام نظری و ناسازگاری عملی می‌گردد؛ وضعیتی که درنهایت می‌تواند به تضعیف کرامت انسانی، مسئولیت اخلاقی و غایت‌مندی کنش انسانی در جوامع اسلامی بینجامد. از این‌رو، پرسش اصلی پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود که اخلاق هوش مصنوعی بر اساس چه مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی در اندیشه اسلامی قابل تبیین است و این مبانی چگونه می‌توانند چهارچوبی منسجم برای ارزیابی و هدایت اخلاقی فناوری‌های هوشمند فراهم آورند. هدف پژوهش حاضر آن است که با تحلیل تطبیقی مبانی اخلاق هوش مصنوعی و اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی، چهارچوبی نظری، بومی و منسجم ارائه

دهد که ضمن پاسخگویی به چالش‌های نوظهور فناوری، زمینه‌ساز توسعه و به‌کارگیری مسئولانه، انسان‌محور و ارزش‌مدار هوش مصنوعی در بستر تمدن اسلامی باشد.

۳. روش پژوهش

هدف این پژوهش، بررسی مبانی اخلاقی هوش مصنوعی و تطبیق آن با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی است. این مطالعه در سال ۱۴۰۴ انجام شده و از نظر روش‌شناختی، در زمره پژوهش‌های کیفی با رویکرد تطبیقی قرار می‌گیرد. گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی انجام شده و برای تحلیل داده‌ها و استخراج نتایج، از روش تطبیقی بردی استفاده شده است. بدین منظور، منابع اولیه و ثانویه از طریق جست‌وجوی نظام‌مند واژه‌های کلیدی مرتبط از پایگاه‌های نظیر پایگاه استنادی علوم جهان اسلام^۱، پایگاه علمی پژوهشی دانشگاه تهران^۲، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)^۳، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۴، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (پرتال جامع علوم انسانی)^۵، سامانه مدیریت نشریات علمی^۶، علم‌نت (جوشگر علمی فارسی)^۷، ایران مدکس^۸، بانک اطلاعات نشریات کشور (مگ‌ایران)^۹، مدیلیب^{۱۰}، بانک اطلاعات نشریات علوم پزشکی کشور^{۱۱}، بزرگ‌ترین بانک مقالات علوم اسلامی و انسانی (نورمگز)^{۱۲} و سیوبلیکا^{۱۳} و همچنین پایگاه‌های داده معتبر علمی خارج از کشور نظیر گوگل اسکالر^{۱۴}، وب‌آو ساینس^{۱۵}، پاب‌مد^{۱۶}، اسکاپوس^{۱۷}، تیلور و فرانسیس آنلاین^{۱۸}، سیج^{۱۹}، اریک^{۲۰}، ساینس

1. www.isc.gov.ir
2. <https://journals.ut.ac.ir>
3. <https://irandoc.ac.ir/>
4. <https://www.sid.ir>
5. <https://www.ensani.ir/fa>
6. <https://www.am-journal.ir/>
7. <https://elmnet.ir/>
8. <https://www.iranmedex.com/>
9. <https://www.magiran.com>
10. <https://medilib.ir/>
11. <https://irisweb.ir/index.php?gsmp=2-en>
12. <https://www.noormags.com>
13. <https://civilica.com/>
14. Google Scholar (<https://scholar.google.com>)
15. Web of Science (<https://www.webofscience.com>)
16. PubMed (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov>)
17. Scopus (<https://www.scopus.com>)

دایرکت^{۲۱}، پروکوئست^{۲۲} شناسایی و انتخاب شدند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آنجا که معیارهای طبقه‌بندی کیفی است، نمی‌توان از روش‌های کمی آماری استفاده کرد (معصومی‌فرد، ۱۳۹۵، ص. ۸۶). بنابراین چون این پژوهش تطبیقی است و مبنای طبقه‌بندی براساس شاخص‌های کیفی صورت گرفته است؛ لذا تجزیه و تحلیل داده‌ها بر مبنای مراحل روش بردی در چهار مرحله توصیف، تفسیر، همجواری و مقایسه انجام شد. بردی در جریان مطالعه تطبیقی آموزش و پرورش چهار مرحله را مشخص کرده است؛ این مراحل عبارت‌اند از:

۱- مرحله توصیف: مرحله یادداشت‌برداری و تدارک اطلاعات کافی برای توصیف پدیده‌های تربیتی و بررسی آنها در مرحله بعدی؛

۲- مرحله تفسیر: واری اطلاعاتی است که در مرحله اول پژوهشگر به توصیف آن پرداخته است؛

۳- مرحله همجواری: اطلاعات بررسی شده در مراحل قبل طبقه‌بندی شده و در کنار هم قرار می‌گیرند و چهارچوبی فراهم می‌شود تا راه را برای مرحله بعدی یعنی مقایسه تشابهات و تفاوت‌های پدیده تربیتی هموار شود؛

۴- مرحله مقایسه: مسئله پژوهش که در مراحل قبل به‌خصوص در مرحله همجواری پژوهشگر اجمالاً از آن گذشته است، به‌دقت با توجه به جزئیات براساس تشابهات و تفاوت‌ها بررسی و مقایسه می‌شود و پاسخگویی به سؤال‌های پژوهش و یا رد و قبول فرضیه پژوهش در این مرحله امکان‌پذیر می‌شود (معصومی‌فرد، ۱۳۹۵).

۴. یافته‌های پژوهش

در چهارچوب این پژوهش، با اتکا به مرور نظام‌مند ادبیات علمی در پایگاه‌های معتبر داخلی و بین‌المللی، ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های کلیدی به‌عنوان معیارهای تحلیلی و مقایسه‌ای شناسایی و استخراج شده‌اند که در جداول (۱)، (۲) و (۳) ارائه شده‌اند

18. Taylor & Francis Online (<https://www.tandfonline.com>)

19. SAGE Journals (<https://journals.sagepub.com>)

20. ERIC (Education Resources Information Center)(<https://eric.ed.gov>)

21. ScienceDirect (<https://www.sciencedirect.com>)

22. ProQuest (<https://www.proquest.com>)

(Gunnell et al., 2022, p. 9). این ابعاد و شاخص‌ها به‌عنوان مبنای نظری و عملی پژوهش، برای تحلیل تطبیقی شباهت‌ها و تفاوت‌های مبانی اخلاقی هوش مصنوعی با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اهمیت بررسی مبانی اخلاقی هوش مصنوعی و انطباق آن با این اصول از آن‌روست که هوش مصنوعی به‌طور مستقیم با مفاهیمی بنیادین همچون کرامت انسانی، اختیار، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی در تعامل بوده و در صورت فقدان چهارچوب ارزشی منسجم، می‌تواند به تضعیف جایگاه انسان منجر شود. افزون‌براین، رویکرد تطبیقی اتخاذشده در این پژوهش، بستر لازم را برای جهت‌دهی به توسعه و به‌کارگیری هوش مصنوعی فراهم می‌سازد تا این فناوری نه صرفاً بر اساس ملاحظات کارکردی و کارایی ابزاری، بلکه در راستای حکمت، عدالت، نفع عمومی و هدایت اخلاقی مبتنی بر مبانی اسلامی سامان یابد.

جدول (۱): ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های مبانی اخلاق هوش مصنوعی

شاخص	مؤلفه	بُعد
حفظ اختیار تصمیم‌گیری انسان در تعامل با سامانه‌های هوش مصنوعی	کرامت انسانی	صیانت از کرامت و عاملیت انسانی
اجتناب از تقلیل انسان به داده، رخ‌نما یا خروجی آماری		
احترام به شأن و ارزش‌های انسانی در طراحی و کاربری سیستم		
حمایت از رشد شناختی، اخلاقی و حرفه‌ای کاربران		
توجه به تفاوت‌های فردی، فرهنگی و ارزشی کاربران		
امکان مداخله انسان در مراحل کلیدی تصمیم‌سازی الگوریتمی	کنترل انسانی معنادار	
وجود سازوکار توقف، اصلاح یا لغو عملکرد سیستم		
تفکیک روشن نقش تصمیم‌یار و تصمیم‌گیر در سامانه		
وابستگی تصمیم نهایی به تأیید انسانی		
شفافیت مسئولیت انسان در چرخه تصمیم‌گیری		
عدم سوگیری الگوریتمی نسبت به جنسیت، قومیت یا طبقه اجتماعی	عدالت و انصاف	عدالت، عدم تبعیض و خیر

بُعد	مؤلفه	شاخص
جمعی		توازن و نمایندگی مناسب گروه‌های مختلف در داده‌های آموزشی
		برابری دسترسی کاربران به خدمات مبتنی بر هوش مصنوعی
		پایش و اصلاح مستمر تبعیض در خروجی‌ها
		انطباق تصمیمات با اصول عدالت رویه‌ای و توزیعی
	عدم آسیب و نفع عمومی	پیشگیری از آسیب‌های روانی، اجتماعی و فرهنگی ناشی از سیستم
		اولویت منافع عمومی بر اهداف اقتصادی و سازمانی
		ارزیابی و مدیریت ریسک‌های اخلاقی پیش از استقرار
		ارتقای رفاه فردی و اجتماعی کاربران
		سازگاری خروجی‌ها با سلامت و انسجام اجتماعی
حاکمیت اخلاقی، پاسخگویی و شفافیت	مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی	شفافیت در تعیین مسئول تصمیمات و پیامدهای سیستم
		امکان پیگیری، رسیدگی و جبران خطاها
		پاسخگویی نهاد بهره‌بردار در برابر ذی‌نفعان
		وجود سازوکارهای نظارتی و حسابرسی اخلاقی
	شفافیت و تبیین پذیری	پرهیز از فراقنی مسئولیت به فناوری یا الگوریتم
		قابلیت توضیح منطق تصمیم‌گیری الگوریتم برای کاربران
		دسترسی ذی‌نفعان به اطلاعات مربوط به عملکرد سیستم
		فهم‌پذیری خروجی‌ها برای کاربران غیرمتخصص
		مستندسازی فرایند طراحی، آموزش و به‌روزرسانی مدل‌ها
		کاهش ابهام ناشی از مدل‌های جعبه سیاه
امنیت، پایداری و مسئولیت اجتماعی	حریم خصوصی و امنیت داده‌ها	رعایت اصل رضایت آگاهانه در جمع‌آوری داده‌ها
		حداقل‌گرایی در استفاده و ذخیره‌سازی داده‌های شخصی
		حفاظت فنی و حقوقی از داده‌ها در برابر سوءاستفاده
		کنترل و اختیار کاربران بر داده‌های شخصی خود
		انطباق با قوانین و استانداردهای حفاظت از داده

بُعد	مؤلفه	شاخص
	پایداری و مسئولیت اجتماعی	توجه به پیامدهای زیست‌محیطی توسعه و استفاده از هوش مصنوعی
		ارزیابی اثرات سیستم بر اشتغال و ساختار بازار کار
		سازگاری فناوری با ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی
		مشارکت در تحقق اهداف توسعه پایدار
		تعهد سازمان به استفاده مسئولانه و اخلاق‌محور از هوش مصنوعی

ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های ارائه‌شده در جدول ۱ حاصل یک فرایند تحلیل مفهومی لایه‌مند مبتنی بر مرور نظام‌مند ادبیات علمی و اسناد مرجع در حوزه اخلاق هوش مصنوعی است. در این چهارچوب، «بُعد» به‌عنوان سطح کلان هنجاری بازنمایاننده ارزش‌های بنیادین حاکم بر توسعه، استقرار و حکمرانی سامانه‌های هوش مصنوعی تعریف شده است؛ «مؤلفه» بیانگر صورت‌بندی مفهومی نحوه تحقق این ارزش‌ها در مراحل مختلف چرخه حیات فناوری است؛ و «شاخص» به‌منزله سطح عملیاتی و قابل سنجش برای ارزیابی میزان انطباق سامانه‌های هوش مصنوعی با الزامات اخلاقی تلقی می‌شود. داده‌های مندرج در این جدول از طریق جست‌وجوی نظام‌مند، غربال‌گری انتقادی و تحلیل منابع علمی معتبر شامل مقالات پژوهشی داوری‌شده، کتاب‌های تخصصی و چهارچوب‌های سیاستی منتشرشده توسط نهادهای بین‌المللی و سازمان‌های مرجع گردآوری شده و سپس با استفاده از تحلیل مضمون و کدگذاری نظری، به‌صورت منسجم سامان‌دهی شده‌اند. در این پژوهش، «مبانی اخلاقی هوش مصنوعی» ناظر بر لایه هنجاری و راهبر در سطوح طراحی، توسعه، استقرار، بهره‌برداری و حکمرانی فناوری در نظر گرفته‌شده و هوش مصنوعی نه به‌مثابه فاعل یا مولد مستقل اخلاق، بلکه به‌عنوان موضوع هدایت اخلاقی و تابع چهارچوب‌های ارزشی انسانی تلقی شده است؛ ازاین‌رو، مسئولیت اخلاقی همچنان متوجه انسان‌ها و نهادهای دخیل در چرخه حیات این فناوری باقی می‌ماند.

براین‌اساس، جدول مذکور ساختاری منسجم از ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های مبانی

اخلاق هوش مصنوعی را ترسیم می‌کند. در بُعد نخست، «صیانت از کرامت و عاملیت انسانی»، بر حفظ جایگاه انسان به عنوان کنشگر محوری در تعامل با سامانه‌های هوش مصنوعی تأکید می‌شود. مؤلفه «کرامت انسانی» معطوف به جلوگیری از تقلیل انسان به داده، پروفایل یا خروجی آماری و تضمین احترام به شأن، ارزش‌ها و تفاوت‌های فردی، فرهنگی و ارزشی کاربران در طراحی و کاربری سیستم‌ها است، درحالی‌که مؤلفه «کنترل انسانی معنادار» بر ضرورت مداخله مؤثر انسان در مراحل کلیدی تصمیم‌سازی الگوریتمی، تفکیک روشن نقش تصمیم‌یار از تصمیم‌گیر و وابستگی تصمیم نهایی به تأیید انسانی دلالت دارد.

بُعد دوم، «عدالت، عدم تبعیض و خیر جمعی»، بر تضمین انصاف الگوریتمی و پیشگیری از بازتولید نابرابری‌های اجتماعی تمرکز دارد. در این بُعد، مؤلفه «عدالت و انصاف» بر حذف سوگیری‌های تبعیض‌آمیز، نمایندگی متوازن گروه‌های مختلف در داده‌های آموزشی و انطباق تصمیمات الگوریتمی با اصول عدالت رویه‌ای و توزیعی تأکید می‌کند، درحالی‌که مؤلفه «عدم آسیب و نفع عمومی» بر شناسایی و مدیریت پیشینی ریسک‌های اخلاقی، اولویت‌بخشی به منافع عمومی بر اهداف صرفاً اقتصادی و ارتقای رفاه فردی و اجتماعی کاربران متمرکز است.

در بُعد سوم، «حاکمیت اخلاقی، پاسخگویی و شفافیت»، مسئولیت‌پذیری نهادهای طراح، توسعه‌دهنده و بهره‌بردار سامانه‌های هوش مصنوعی برجسته می‌شود. مؤلفه «مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی» بر شفافیت در تعیین مسئول پیامدهای تصمیمات الگوریتمی، امکان پیگیری، رسیدگی و جبران خطاها و پرهیز از فرافکنی مسئولیت به فناوری تأکید دارد، درحالی‌که مؤلفه «شفافیت و تبیین‌پذیری» معطوف به قابلیت توضیح منطق تصمیم‌گیری الگوریتم‌ها برای ذی‌نفعان، مستندسازی فرایندهای طراحی و آموزش مدل‌ها و کاهش ابهام ناشی از مدل‌های موسوم به «جعبه سیاه» است.

در نهایت، بُعد «امنیت، پایداری و مسئولیت اجتماعی» به الزامات بلندمدت و ساختاری اخلاق هوش مصنوعی می‌پردازد. در این بُعد، مؤلفه «حریم خصوصی و امنیت داده‌ها» رعایت اصل رضایت آگاهانه، حداقل‌گرایی در جمع‌آوری و نگهداری داده‌ها، حفاظت فنی و حقوقی از اطلاعات شخصی و انطباق با قوانین و استانداردهای

حفاظت از داده را الزامی می‌داند، درحالی‌که مؤلفه «پایداری و مسئولیت اجتماعی» بر توجه به پیامدهای زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی توسعه و به‌کارگیری هوش مصنوعی و تعهد سازمان‌ها به استفاده مسئولانه و اخلاق‌محور از این فناوری تأکید می‌کند. درمجموع، این چهارچوب مفهومی تصویری یکپارچه و نظام‌مند از الزامات اخلاقی هوش مصنوعی ارائه می‌دهد که می‌تواند به‌عنوان مبنایی نظری و کاربردی برای سیاست‌گذاری، طراحی، ارزیابی و حکمرانی سامانه‌های هوشمند در سطوح ملی و بین‌المللی مورد استفاده قرار گیرد.

جدول (۲): اصول انسان‌شناختی از دیدگاه اسلامی

بُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
ذاتی انسان	کرامت	شناسایی ارزش ذاتی انسان مستقل از کارایی و موقعیت	اسراء / آیه ۷۰	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا
		منع تقلیل انسان به ابزار یا داده	اسراء / آیه ۷۰	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...
		تقدم شأن انسانی بر ملاحظات ابزاری	حجرات / آیه ۱۳	يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ ... إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ
کرامت و شأن وجودی انسان	حرمت وجود انسانی	حرمت تعرض به جان انسان	مائده / آیه ۳۲	مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ ... فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا
		اصل مصونیت انسان از آسیب ساختاری	مائده / آیه ۳۲	... فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا
		تقدم حفظ نفس بر منافع ابزاری	بقره / آیه ۱۹۵	وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ
خلافت الهی	شناسایی جایگاه جانشینی انسان	شناسایی جایگاه جانشینی انسان	بقره / آیه ۳۰	إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً
		مسئولیت آبادانی و تدبیر زمین	هود / آیه ۶۱	هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا

بُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
اختیار و مسئولیت انسانی	اختیار ارادی	شأن تصمیم‌گیری اخلاقی انسان	ص / آیه ۲۶	يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ
		توان انتخاب آگاهانه	انسان / آیه ۳	إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا
		نفی جبر در رفتار انسان	کهف / آیه ۲۹	فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ
		امکان ترجیح اخلاقی	شمس / آیه ۸	فَالْهَمَّهَا فُجُورُهَا وَتَقْوَاهَا
	مسئولیت فردی	انتساب اعمال به فاعل انسانی	مدثر / آیه ۳۸	كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ
		عدم انتقال مسئولیت	انعام / آیه ۱۶۴	وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ۚ
		پاسخگویی تصمیم‌گیر	اسراء / آیه ۳۶	إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا
		عقلانیت	ضرورت تعقل نقادانه	بقره / آیه ۴۴
	نکوهش تعطیلی عقل		یونس / آیه ۱۰۰	يَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ
	عقل به‌عنوان معیار تشخیص		انفال / آیه ۲۲	إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ
	آگاهی انسانی		تمایز عالم و جاهل	زمر / آیه ۹
معرفت و علم		ارتقای جایگاه دانایان	مجادله / آیه ۱۱	يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ
		علم به‌مثابه فضیلت انسانی	فاطر / آیه ۲۸	إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

بُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
بعد معنوی و امانتداری	فطرت الهی	سرشت اخلاقی انسان	روم / آیه ۳۰	فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا
		الهام اخلاقی درونی	شمس / آیات ۷-۸	وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا • فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا
		آفرینش انسان در بهترین ساخت	تین / آیه ۴	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ
	امانتداری	پذیرش امانت الهی	احزاب / آیه ۷۲	إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ ... وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ
		لزوم صیانت از امانت	انفال / آیه ۲۷	لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ
		پاسخگویی نسبت به تعهدات	اسراء / آیه ۳۴	إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

احصای آیات و گزاره‌های مندرج در جدول «اصول انسان‌شناختی از دیدگاه اسلامی» بر اساس یک قاعده روشمند ترکیبی انجام شده است که ریشه در روش‌شناسی علوم قرآن، تحلیل مفهومی متون دینی و منطق پژوهش‌های کیفی نظری دارد. در این پژوهش، هدف صرفاً گردآوری آیات به صورت توصیفی یا استنادی نبوده، بلکه استخراج نظام‌مند دلالت‌های انسان‌شناختی قرآن کریم با قابلیت تبدیل به «بعد، مؤلفه و شاخص» برای گفت‌وگوی نظری با اخلاق هوش مصنوعی مدنظر بوده است. از این رو، فرایند احصا بر پایه پیوند میان متن، معنا و کارکرد هنجاری آیات سامان یافته است.

در گام نخست، یک چهارچوب مفهومی اولیه بر اساس ادبیات نظری انسان‌شناسی اسلامی، فلسفه اخلاق و اخلاق هوش مصنوعی تدوین شد. این چهارچوب شامل مفاهیم کلانی نظیر کرامت انسانی، حرمت وجودی، خلافت، اختیار، مسئولیت، عقلانیت، معرفت، فطرت و امانتداری بود که در ادبیات اسلامی و نیز در مباحث معاصر اخلاق فناوری، نقشی بنیادین دارند. این مفاهیم به عنوان «حساسه‌های مفهومی» عمل کردند؛ بدین معنا که جست‌وجوی آیات نه بر اساس بسامد الفاظ، بلکه بر اساس

ظرفیت آیات برای پاسخگویی به این مفاهیم بنیادین انجام شد. این رویکرد، از منطق «تحلیل مفهومی هدایت‌شده» پیروی می‌کند که در پژوهش‌های کیفی نظری رایج است. در گام دوم، شناسایی آیات با ترکیب جست‌وجوی واژگانی و تحلیل دلالت‌های معنایی صورت گرفت. بدین معنا که علاوه بر آیاتی که به صورت صریح از مفاهیمی مانند کرامت، عقل، علم، اختیار یا امانت سخن می‌گویند، آیاتی که واجد دلالت‌های ضمنی، ساختاری یا غایت‌مند درباره شأن انسان و نسبت او با مسئولیت اخلاقی هستند نیز مورد توجه قرار گرفتند؛ برای مثال، آیه ۷۰ سوره اسراء نه تنها به کرامت ذاتی انسان تصریح دارد، بلکه به دلیل اطلاق و شمول آن نسبت به «بنی آدم»، مبنای استخراج شاخص‌هایی نظیر منع تقلیل انسان به ابزار یا تقدم شأن انسانی بر ملاحظات ابزاری قرار گرفته است. این شیوه از تحلیل، مبتنی بر قاعده «عموم دلالت و اطلاق معنایی» در علوم قرآنی است. در گام سوم، آیات منتخب با رویکرد تفسیر تحلیلی - مفهومی بررسی شدند. در این مرحله، آیات در افق دلالت‌های عام انسان‌شناختی تحلیل شدند و از تقلیل آن‌ها به شأن نزول خاص یا احکام موردی پرهیز گردید. برای نمونه، آیه ۳۲ سوره مائده، اگرچه در زمینه تاریخی خاصی نازل شده است، اما به واسطه بیان قاعده‌ای عام درباره حرمت جان انسان، مبنای استخراج مؤلفه «حرمت وجود انسانی» و شاخص‌هایی مانند «مصونیت انسان از آسیب ساختاری» قرار گرفته است. این قاعده مبتنی بر اصل پذیرفته‌شده «العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب» در تفسیر قرآن است. در گام چهارم، فرایند تبدیل آیات به «شاخص» بر اساس منطق کدگذاری نظری انجام شد. در این فرایند، آیه به عنوان «واحد معنایی» تلقی نشد، بلکه دلالت مفهومی آن در نسبت با مسئله پژوهش استخراج و به زبان نظری بازصورت‌بندی شد. در گام پنجم، چینش آیات در قالب ابعاد و مؤلفه‌ها بر اساس اصل «هم‌خانوادگی مفهومی» انجام گرفت. بدین معنا که آیاتی که در عین تنوع لفظی، به یک هسته معنایی مشترک ارجاع می‌دادند، ذیل یک مؤلفه و سپس یک بُعد کلان قرار گرفتند. برای نمونه، آیات مربوط به فطرت (روم / آیه ۳۰)، الهام اخلاقی (شمس / آیات ۷-۸) و آفرینش در بهترین ساخت (تین / آیه ۴)، همگی ذیل بعد «معنوی و امانت‌داری» و مؤلفه «فطرت الهی» سامان یافتند؛ زیرا همگی بر وجود یک سرشت اخلاقی و غایت‌مند در انسان دلالت دارند. این

قاعده، از منطق «شباهت خانوادگی مفاهیم» در تحلیل کیفی پیروی می‌کند. درنهایت، برای پرهیز از گزینش سلیقه‌ای و افزایش اعتبار تحلیلی، آیات انتخاب‌شده با ادبیات تفسیری معتبر و نیز با مباحث انسان‌شناسی اسلامی در آثار فلسفی و کلامی تطبیق داده شدند. بدین ترتیب، جدول ارائه‌شده نه حاصل گردآوری پراکنده آیات، بلکه نتیجه یک فرایند روشمند، لایه‌مند و قابل بازتولید است که در آن متن قرآن، از سطح استشهاد نقلی فراتر رفته و به عنوان منبعی نظام‌ساز برای استخراج اصول انسان‌شناختی قابل گفت‌وگو با اخلاق هوش مصنوعی به کار گرفته شده است.

بنابراین جدول ۲ چهارچوبی مفهومی و هنجاری از ابعاد بنیادین انسان‌شناختی و اخلاقی را ارائه می‌دهد که ریشه در مبانی فلسفی و الهیاتی دارد و می‌تواند به عنوان زیربنای نظری برای تحلیل کنش انسانی و طراحی نظام‌های تصمیم‌یار مورد استفاده قرار گیرد. در بُعد نخست، «کرامت و شأن وجودی انسان»، انسان به عنوان موجودی برخوردار از ارزش ذاتی و مستقل از کارکرد، جایگاه اجتماعی یا میزان بهره‌وری معرفی می‌شود. مؤلفه «کرامت ذاتی انسان» بر شناسایی ارزش وجودی انسان و منع هرگونه تقلیل او به ابزار، داده یا وسیله‌ای برای تحقق اهداف ابزاری تأکید دارد و تقدم شأن انسانی بر ملاحظات کارکردگرایانه را اصل بنیادین می‌داند. در همین بُعد، مؤلفه «حرمت وجود انسانی» بر مصونیت جان انسان از هرگونه تعرض و آسیب ساختاری دلالت دارد و حفظ نفس را مقدم بر هرگونه منفعت یا مصلحت ابزاری تلقی می‌کند. همچنین مؤلفه «خلافت الهی» جایگاه انسان را به مثابه جانشین الهی در زمین تبیین می‌کند که متضمن مسئولیت آبادانی، تدبیر جهان و برخورداری از شأن تصمیم‌گیری اخلاقی آگاهانه است.

در بُعد دوم، «اختیار و مسئولیت انسانی»، بر عاملیت اخلاقی انسان تأکید می‌شود. مؤلفه «اختیار ارادی» ناظر بر توانایی انسان در انتخاب آگاهانه، نفی جبرگرایی و امکان ترجیح اخلاقی در موقعیت‌های تصمیم‌گیری است. در امتداد آن، مؤلفه «مسئولیت فردی» بر انتساب کنش‌ها و پیامدهای آن‌ها به فاعل انسانی، عدم امکان انتقال مسئولیت به عوامل بیرونی و ضرورت پاسخگویی تصمیم‌گیر تأکید دارد. بعد سوم، «عقلانیت و آگاهی انسانی»، عقل و معرفت را از ارکان تمایز انسان از سایر موجودات می‌داند؛

به گونه‌ای که مؤلفه «عقلانیت» بر ضرورت تعقل نقادانه، نکوهش تعطیلی عقل و نقش عقل به عنوان معیار تشخیص حق از باطل تأکید می‌کند و مؤلفه «معرفت و علم» علم را فضیلتی انسانی معرفی کرده و بر ارتقای جایگاه دانایان و تمایز عالم از جاهل دلالت دارد. در نهایت، بُعد «معنوی و امانتداری» به لایه‌های درونی و تعالی‌بخش وجود انسان می‌پردازد؛ به طوری که مؤلفه «فطرت الهی» انسان را دارای سرشت اخلاقی و الهام درونی معرفی می‌کند و مؤلفه «امانتداری» پذیرش امانت الهی، لزوم صیانت از آن و پاسخگویی در قبال تعهدات اخلاقی و وجودی را به عنوان الزام بنیادین کنش انسانی مطرح می‌سازد. این چهارچوب، تصویری یکپارچه از انسان به عنوان موجودی کرامت مند، مختار، عاقل و امانتدار ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای نظری مستحکمی برای پژوهش‌های اخلاقی و کاربردی فراهم آورد.

جدول (۳): اصول معرفت‌شناختی از دیدگاه اسلامی

بُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
ماهیت و تعریف معرفت	تمایز داده و معرفت	تمایز میان اطلاعات و معرفت معنادار	زمر / آیه ۹	قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ
		ناکفایتی انباشت داده برای تحقق معرفت	علق / آیات ۵-۱	عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
		وابستگی معرفت به تعقل انسانی	بقره / آیه ۴۴	أَفَلَا تَعْقِلُونَ
		جهت‌مندی معرفت به معنا و غایت	بقره / آیه ۲۶۹	وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا
	معرفت به مثابه فهم	نقش فهم در اعتبار معرفت	یوسف / آیه ۱۱۱	لَقَوْمٍ يَعْقِلُونَ
		زمینه‌مندی فهم معرفتی	انعام / آیه ۹۸	قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُفْقَهُونَ
		فراتر بودن معرفت از پردازش صوری	اسراء / آیه ۳۶	وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ
		نقش فاعل شناسنده در	اسراء / آیه	كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ

تُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
	معرفت و حکمت	تفسیر معرفت	۸۴	
		پیوند معرفت با خیر و حکمت	بقره / آیه ۲۶۹	يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ
		تمايز علم نافع و غیرنافع	طه / آیه ۱۱۴	رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا
		ارزش‌گذاری معرفت بر اساس حکمت	لقمان / آیه ۱۲	وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ
		تقدم حکمت بر کارایی صرف	نحل / آیه ۱۲۵	ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ
منابع و ابزارهای معرفت	عقل	عقل به‌عنوان منبع مستقل معرفت	بقره / آیه ۴۴	أَفَلَا تَعْقِلُونَ
		نقش عقل در داوری معرفتی	یونس / آیه ۱۰۰	عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ
		کارکرد هنجاری عقل	انفال / آیه ۲۲	الضُّمُّ الْبِكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ
		محدودیت عقل بشری	اسراء / آیه ۸۵	وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا
	حس و تجربه	اعتبار شناخت حسی	نحل / آیه ۷۸	وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ
		محدودیت تجربه حسی	کهف / آیات ۶۰-۸۲	فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا
		نیاز تجربه به تفسیر عقلانی	زمر / آیه ۱۸	فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ
		ناتوانی تجربه در داوری اخلاقی	شمس / آیه ۸	فَالْهَمُّهَا فُجُورُهَا وَتَقْوَاهَا
	وحی و شهود	وحی به‌عنوان منبع	نجم / آیات	وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ

بُعد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
		فراتجربی معرفت	۴-۳	
		تصحیح خطای عقل و تجربه توسط وحی	مائده / آیه ۴۸	وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ
		شهود اخلاقی فطری	شمس / آیات ۷-۸	وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا
		برتری هدایت و حیانی	بقره / آیه ۲	ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ
ارزش و غایت معرفت	نیت	نقش نیت در ارزش معرفت	بینه / آیه ۵	مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ
		امکان انحراف معرفت بدون نیت صحیح	علق / آیات ۶-۷	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ
		تمایز علم اخلاق مدار از علم خشتی	زمر / آیه ۲۲	أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ
		وابستگی ارزش معرفت به هدف	حدید / آیه ۲۰	وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا
	مسئولیت اخلاقی	پیوند علم و مسئولیت	اسراء / آیه ۳۶	إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ
		افزایش مسئولیت با افزایش علم	نحل / آیه ۹۳	وَلَتُسْأَلُنَّ
		پاسخگویی عالم	بقره / آیه ۱۵۹	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ
		خطر علم بدون تعهد اخلاقی	جمعه / آیه ۵	كَمَثَلِ الْجِمَارِ
	نفع عمومی	تقدم مصلحت عمومی	قصص / آیه ۷۷	وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ
		ارزیابی پیامدهای اجتماعی معرفت	اعراف / آیه ۵۶	وَلَا تُفْسِدُوا
		نفی معرفت آسیب‌زا	بقره / آیه	وَلَا تَلْفُوا بِأَيْدِيكُمْ

تعدد	مؤلفه	شاخص	منبع	آیه
حدود معرفت		جهت گیری معرفت به عدالت	۱۹۵	
			نحل / آیه ۹۰	إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ
	محدودیت بشر	نفی علم مطلق انسان	اسراء / آیه ۸۵	وَمَا أُوتِيتُمْ
		ضرورت تواضع معرفتی	کھف / آیه ۱۰۹	لَنفِدَ الْبَحْرُ
		امکان خطای معرفت انسانی	نجم / آیه ۲۸	إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ
		مراتب علم و برتری علم الهی	یوسف / آیه ۷۶	وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ
	معرفت ابزاری	تقلیل معرفت به قدرت	علق / آیات ۶-۷	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَظِيفٌ
		غلبه کارایی بر حقیقت	حدید / آیه ۲۰	لَعِبٌ وَّلَهُوَ
		حذف معنا از معرفت	روم / آیه ۷	يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا
		سلطه محوری معرفت	قصص / آیه ۷۸	إِنَّمَا أُوتِيتُهُ
	هدایت اخلاقی	ضرورت چهارچوب اخلاقی معرفت	نحل / آیه ۱۲۵	بِالْحِكْمَةِ
		تقدم ارزش بر فناوری	شوری / آیه ۳۸	وَأْمُرُهُمْ سُورَى
		کنترل اخلاقی کاربرد علم	اسراء / آیه ۳۶	وَلَا تَقْفُ
		پیوند معرفت و حکمت	لقمان / آیه ۱۲	آتَيْنَا لُقْمَانَ

در جدول ۳ چهارچوب منسجم از مبانی معرفت شناختی را ترسیم شده است که با

رویکردی فلسفی - اخلاقی، به تحلیل ماهیت، منابع، ارزش‌ها، حدود و غایات معرفت می‌پردازد. در بُعد «ماهیت و تعریف معرفت»، بر تمایز بنیادین میان داده، اطلاعات و معرفت تأکید شده است؛ به گونه‌ای که معرفت صرفاً حاصل انباشت داده‌ها تلقی نمی‌شود، بلکه امری معنامحور، غایت‌مند و وابسته به تعقل و فهم انسانی است. مؤلفه «معرفت به مثابه فهم» نشان می‌دهد که اعتبار معرفت در گرو نقش فعال فاعل شناسنده، زمینه‌مندی ادراک و فراتر بودن معرفت از پردازش‌های صوری و مکانیکی است. همچنین، مؤلفه «معرفت و حکمت» بر پیوند ذاتی معرفت با خیر و حکمت تأکید دارد و با تمایز میان علم نافع و غیرنافع، تقدم حکمت بر کارایی صرف و بهره‌وری ابزاری را برجسته می‌سازد.

در بُعد «منابع و ابزارهای معرفت»، سه منبع اصلی عقل، حس و تجربه و وحی و شهود تبیین شده‌اند. عقل به عنوان منبعی مستقل و هنجاری در داوری معرفتی معرفتی می‌شود که در عین برخورداری از نقش بنیادین، دارای محدودیت‌های ذاتی است. حس و تجربه نیز اگرچه از اعتبار شناختی برخوردارند؛ اما به دلیل محدودیت‌های ادراکی و ناتوانی در داوری‌های اخلاقی، نیازمند تفسیر عقلانی‌اند. در مقابل، وحی و شهود به عنوان منابع فراتجربی معرفت، نقش تصحیح خطاهای عقل و تجربه و هدایت اخلاقی انسان را ایفا می‌کنند و از جایگاهی برتر در جهت‌دهی غایی معرفت برخوردارند.

بعد «ارزش و غایت معرفت» بر پیوند درونی معرفت با نیت، مسئولیت اخلاقی و نفع عمومی تأکید دارد. در این بُعد، ارزش معرفت تابع نیت فاعل شناسنده و هدف به کارگیری علم دانسته شده و خطر انحراف معرفت در صورت فقدان جهت‌گیری اخلاقی مورد توجه قرار می‌گیرد. همچنین، با افزایش سطح علم، مسئولیت اخلاقی عالم نیز افزایش می‌یابد و معرفت باید در خدمت مصلحت عمومی، عدالت اجتماعی و پرهیز از آسیب‌های فردی و اجتماعی قرار گیرد. در نهایت، بعد «حدود معرفت» با تأکید بر محدودیت ذاتی شناخت انسانی، نفی علم مطلق بشر و ضرورت تواضع معرفتی، نسبت به تقلیل معرفت به ابزار قدرت و کارایی هشدار می‌دهد. در این چهارچوب، هدایت اخلاقی معرفت به عنوان شرط اساسی تولید و کاربرد علم مطرح شده و پیوند ناگسستنی میان معرفت، ارزش و حکمت مورد تأکید قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های حاصل از بررسی تطبیقی مبانی اخلاقی هوش مصنوعی با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی نشان داد که اخلاق هوش مصنوعی بر مجموعه‌ای از محورهای بنیادین شامل صیانت از کرامت و عاملیت انسانی، عدالت و خیر جمعی، حاکمیت اخلاقی، و امنیت و مسئولیت اجتماعی استوار است. این مبانی با تأکید بر حفظ نقش انسان به‌عنوان تصمیم‌گیر نهایی در فرایندهای هوشمند، پیشگیری از سوگیری و تبعیض الگوریتمی، تضمین شفافیت و پاسخگویی نهادی و رعایت حریم خصوصی و پایداری اجتماعی، چهارچوبی هنجاری برای طراحی، استقرار و ارزیابی مسئولانه سامانه‌های هوش مصنوعی فراهم می‌آورند و ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان مبنایی نظری و کاربردی در سیاست‌گذاری و حکمرانی اخلاق‌محور هوش مصنوعی مورد استفاده قرار گیرند.

ازسوی دیگر، تحلیل اصول انسان‌شناختی در اندیشه اسلامی حاکی از آن است که انسان به‌مثابه موجودی برخوردار از کرامت ذاتی، اختیار ارادی، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی تعریف می‌شود. در این چهارچوب، بر حرمت وجود انسانی، نفی هرگونه تقلیل انسان به ابزار یا وسیله، شناسایی جایگاه خلافت الهی، عاملیت اخلاقی در تصمیم‌گیری و نقش عقل و معرفت به‌عنوان معیار تشخیص حق و باطل تأکید می‌شود. همچنین توجه به فطرت الهی و اصل امانتداری، تصویری یکپارچه از انسان به‌عنوان کنشگری آگاه، مختار، پاسخ‌گو و متعهد ارائه می‌دهد که می‌تواند به‌عنوان زیربنای نظری معتبر برای تحلیل کنش انسانی و طراحی نظام‌های تصمیم‌یار اخلاق‌محور مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

در بُعد معرفت‌شناختی، یافته‌ها نشان می‌دهد که از منظر اسلامی، معرفت امری معنایمحور، غایت‌مند و وابسته به فهم و تعقل انسانی تلقی می‌شود و نمی‌توان آن را به انباشت داده‌ها یا پردازش‌های صوری تقلیل داد. این چهارچوب با تفکیک منابع معرفت شامل عقل، حس و تجربه، و وحی و شهود، بر نقش هنجاری عقل در داوری معرفتی، محدودیت‌های شناخت حسی و کارکرد هدایت‌گر وحی در تصحیح خطاهای عقل و تجربه تأکید دارد. افزون‌براین، با برجسته‌سازی پیوند درونی معرفت با نیت، مسئولیت

اخلاقی و نفع عمومی، ارزش علم تابع جهت‌گیری اخلاقی و غایت آن دانسته شده و نسبت به تقلیل معرفت به ابزاری برای قدرت یا کارایی صرف هشدار داده می‌شود. در مجموع، تأکید بر محدودیت ذاتی شناخت انسانی، ضرورت تواضع معرفتی و پیوند ناگسستنی معرفت با حکمت و هدایت اخلاقی، مبنایی نظری برای تولید و به‌کارگیری مسئولانه و ارزش‌محور علم فراهم می‌سازد. در جدول ۴ مقایسه تطبیقی مبانی اخلاق هوش مصنوعی با اصول انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی آورده شده است.

جدول (۴): مقایسه تطبیقی مبانی اخلاق هوش مصنوعی با اصول انسان‌شناختی و

معرفت‌شناختی اسلامی

محور مقایسه	مبانی اخلاق هوش مصنوعی	اصول انسان‌شناختی اسلامی	اصول معرفت‌شناختی اسلامی
نگاه به انسان	انسان به‌عنوان کنشگر مرکزی و تصمیم‌گیر نهایی در تعامل با سیستم‌های هوشمند	انسان به‌عنوان موجودی دارای کرامت ذاتی، خلافت الهی و شأن وجودی مستقل از کارکرد	انسان به‌عنوان فاعل شناسنده، مفسر و صاحب نیت در فرایند تحقق معرفت
کرامت انسانی	تأکید بر صیانت از کرامت و منع تقلیل انسان به داده یا خروجی الگوریتمی	کرامت ذاتی انسان و تقدم شأن انسانی بر هرگونه ملاحظه ابزاری	کرامت معرفتی انسان از طریق فهم، تعقل و حکمت
عاملیت و اختیار	کنترل انسانی معنادار و وابستگی تصمیم نهایی به تأیید انسان	اختیار ارادی، نفی جبرگرایی و مسئولیت فردی کنش‌ها	نقش اراده، نیت و قصد فاعل شناسنده در ارزش معرفت
عدالت و تبعیض	حذف سوگیری الگوریتمی، عدالت رویه‌ای و توزیعی، خیر جمعی	عدالت به‌عنوان اصل اخلاقی و اجتماعی و نفی ظلم ساختاری	جهت‌گیری معرفت به عدالت و نفی معرفت آسیب‌زا
مسئولیت و پاسخگویی	مسئولیت‌پذیری نهادهای طراح و بهره‌بردار، امکان پیگیری و جبران خطا	پاسخگویی انسان در برابر اعمال، عدم انتقال مسئولیت	افزایش مسئولیت اخلاقی با افزایش علم
عقلانیت	استفاده از عقل انسانی برای نظارت، تبیین و کنترل فناوری	عقل به‌عنوان معیار تشخیص حق و باطل و نفی تعطیلی عقل	عقل به‌عنوان منبع مستقل و هنجاری معرفت، همراه با پذیرش محدودیت آن
شفافیت و تبیین‌پذیری	تبیین‌پذیری تصمیمات الگوریتمی و کاهش ابهام	شفافیت اخلاقی کنش انسانی و آگاهی در تصمیم‌گیری	فهم‌پذیری معرفت و فراتر بودن آن از پردازش صوری

محور مقایسه	مبانی اخلاق هوش مصنوعی	اصول انسان‌شناختی اسلامی	اصول معرفت‌شناختی اسلامی
	مدل‌های جعبه سیاه		
حریم خصوصی و امنیت	حفاظت از داده‌ها، رضایت آگاهانه و حداقل‌گرایی داده	حرمت وجود انسانی و صیانت از حریم فردی	پرهیز از سوءاستفاده معرفتی و سلطه‌محوری علم
بعد معنوی	کمتر تصریح شده و عمدتاً غایب یا ضمنی	فطرت الهی، خلافت الهی و امانتداری	وحی و شهود به عنوان منابع فراتجربی معرفت
غایت و هدف	توسعه مسئولانه، نفع عمومی و پایداری اجتماعی	تحقق کمال انسانی، مسئولیت الهی و آبادانی زمین	حکمت، خیر، هدایت اخلاقی و نفع عمومی
نگاه به فناوری/علم	ابزار قدرتمند نیازمند چهارچوب اخلاقی	ابزار در خدمت انسان، نه حاکم بر او	علم در خدمت حکمت، نه صرفاً قدرت و کارایی
محدودیت‌ها	محدودیت در پیش‌بینی پیامدهای اجتماعی و اخلاقی فناوری	محدودیت وجودی انسان و ضرورت التزام اخلاقی	نفی علم مطلق انسان و ضرورت تواضع معرفتی

جدول مقایسه‌ای ارائه شده نشان داد که مبانی اخلاق هوش مصنوعی، اصول انسان‌شناختی اسلامی و اصول معرفت‌شناختی اسلامی، اگرچه در سه حوزه متمایز معرفتی، فلسفی و فناورانه شکل گرفته‌اند؛ اما در سطح ارزش‌های بنیادین و الزامات هنجاری دارای هم‌پوشانی‌های معنادار و درعین حال تفاوت‌های ساختاری و غایت‌مند هستند. این جدول امکان تحلیل تطبیقی دقیق را فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که اخلاق هوش مصنوعی را می‌توان در پرتو مبانی اسلامی، به‌ویژه در ابعاد انسان‌محوری، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی، تعمیق و تکمیل کرد.

از حیث شباهت‌ها، هر سه چهارچوب بر محوریت انسان و نفی تقلیل‌گرایی تأکید دارند. در مبانی اخلاق هوش مصنوعی، انسان به‌عنوان کنشگر مرکزی و تصمیم‌گیر نهایی در تعامل با سامانه‌های هوشمند مطرح می‌شود؛ این امر با اصل کرامت ذاتی انسان در انسان‌شناسی اسلامی و نقش فاعل شناسنده در معرفت‌شناسی اسلامی همسو است. تأکید مشترک بر کرامت، اختیار و مسئولیت نشان می‌دهد که هیچ‌یک از این رویکردها، انسان را موجودی منفعل یا صرفاً تابع سازوکارهای بیرونی تلقی نمی‌کنند.

همچنین، توجه به عدالت، پیشگیری از تبعیض و جهت‌گیری به‌سوی خیر جمعی در اخلاق هوش مصنوعی، با اصل عدالت اخلاقی و اجتماعی در انسان‌شناسی اسلامی و الزام معرفت به نفع عمومی در معرفت‌شناسی اسلامی هم‌راستا است و بیانگر اشتراک در غایت‌های هنجاری است.

در سطح عقلانیت و فهم نیز هم‌پوشانی مفهومی قابل توجهی مشاهده می‌شود. اخلاق هوش مصنوعی با طرح ضرورت شفافیت و تبیین‌پذیری تصمیمات الگوریتمی، بر فهم‌پذیری و نظارت عقلانی انسان تأکید می‌کند؛ این رویکرد با جایگاه محوری عقل در انسان‌شناسی اسلامی به‌عنوان معیار تشخیص و با تلقی معرفت به‌مثابه فهم در معرفت‌شناسی اسلامی هم‌جهت است. افزون‌براین، هر سه چهارچوب نسبت به حدود و محدودیت‌ها حساس‌اند؛ اخلاق هوش مصنوعی بر مدیریت ریسک و کنترل پیامدهای ناخواسته تأکید دارد، انسان‌شناسی اسلامی بر مسئولیت‌پذیری انسان در قبال کنش‌های خود و معرفت‌شناسی اسلامی بر نفی علم مطلق و ضرورت تواضع معرفتی تصریح می‌کند. این اشتراک، نشان‌دهنده نگرشی احتیاط‌آمیز و اخلاق‌محور به قدرت علم و فناوری است.

بااین‌حال، تفاوت‌های بنیادین این سه رویکرد عمدتاً در سطح مبانی نظری، منابع مشروعیت و غایت‌نهایی بروز می‌یابد. مبانی اخلاق هوش مصنوعی عمدتاً چهارچوبی عرفی، کاربردمحور و ناظر به حکمرانی فناوری دارد و تمرکز آن بر تنظیم رفتار سیستم‌ها و نهادهای فناورانه است. درمقابل، اصول انسان‌شناختی اسلامی ریشه در مبانی الهیاتی و وجودشناختی دارند و با تأکید بر مفاهیمی چون خلافت الهی، فطرت و امانتداری، به تبیین ماهیت و شأن وجودی انسان می‌پردازند. اصول معرفت‌شناختی اسلامی نیز با رویکردی فلسفی - اخلاقی، به تحلیل حقیقت، ارزش و غایت معرفت پرداخته و با طرح منابعی چون وحی و شهود، افقی فراتر از عقل و تجربه صرف ترسیم می‌کند. درمجموع، تبیین جدول نشان داد که اگرچه اخلاق هوش مصنوعی به‌تنهایی قادر به تنظیم حداقلی و کارکردی تعامل انسان و فناوری است؛ اما برای دستیابی به چهارچوبی عمیق، پایدار و معنامحور، نیازمند پشتیبانی نظری از انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی است. این هم‌نشینی مفهومی می‌تواند زمینه‌ساز تدوین الگویی بومی و

جامع از اخلاق هوش مصنوعی شود که نه تنها کارایی و نوآوری فناورانه، بلکه کرامت انسانی، حکمت، عدالت و مسئولیت اخلاقی را به عنوان غایات بنیادین توسعه و به کارگیری هوش مصنوعی مورد توجه قرار دهد.

همچنین لازم به ذکر است که نتایج این پژوهش با یافته‌های احمدی و همکاران (۱۴۰۲) و حسینی و رضوی (۱۴۰۱) هم‌راستا است که در مطالعات خود بر لزوم حفظ کرامت ذاتی انسان، نفی تقلیل انسان به داده و ضرورت کنترل انسانی معنادار در سامانه‌های هوشمند تأکید کرده‌اند. این پژوهش‌ها، همانند مطالعه حاضر، بر این نکته تصریح دارند که عدالت الگوریتمی، پیشگیری از سوگیری و توجه به خیر عمومی، از الزامات بنیادین اخلاق هوش مصنوعی محسوب می‌شود و بدون چهارچوب هنجاری روشن، فناوری می‌تواند به بازتولید نابرابری‌های اجتماعی بینجامد.

از منظر انسان‌شناختی اسلامی، یافته‌های پژوهش با نتایج مطالعات جعفری (۱۳۹۹)، موسوی و کاظمی (۱۴۰۰) و رحمانی (۱۴۰۲) همخوانی دارد. این پژوهش‌ها انسان را موجودی برخوردار از کرامت ذاتی، اختیار، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی معرفی می‌کنند و بر مفاهیمی چون حرمت وجود انسانی، خلافت الهی و امانتداری تأکید دارند. نتیجه‌گیری پژوهش حاضر مبنی بر قابلیت تعمیق اخلاق هوش مصنوعی در پرتو این اصول، در امتداد مستقیم این دیدگاه‌ها قرار می‌گیرد.

در حوزه معرفت‌شناختی نیز یافته‌های پژوهش با نتایج زارعی و همکاران (۱۴۰۱) و نعمتی (۱۴۰۳) هم‌راستا است که با نقد رویکردهای داده‌محور و کارایی‌گرایی صرف، بر تمایز میان داده، اطلاعات و معرفت، نقش فهم و عقلانیت انسانی و پیوند علم با مسئولیت اخلاقی تأکید کرده‌اند. این پژوهش‌ها، همانند مطالعه حاضر، نسبت به تقلیل معرفت به ابزار قدرت و بهره‌وری صرف هشدار داده و هدایت اخلاقی معرفت و تواضع معرفتی را از الزامات اساسی تولید و کاربرد علم می‌دانند.

با اتکا به یافته‌های پژوهش، می‌توان پیشنهادها و راهکارهای زیر را ارائه کرد:

۱- تدوین چهارچوب هنجاری تلفیقی برای حکمرانی اخلاقی هوش مصنوعی
پیشنهاد می‌شود چهارچوبی هنجاری و چندسطحی طراحی شود که در آن، اصول اخلاق هوش مصنوعی متعارف با مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی

به صورت نظام مند تلفیق گردد. چنین چهارچوبی می تواند به عنوان یک الگوی راهبردی در سیاست گذاری، قانون گذاری و ارزیابی سامانه های هوش مصنوعی در جوامع اسلامی و حتی در گفت وگوهای بین المللی اخلاق فناوری مورد استفاده قرار گیرد و از تقلیل اخلاق به مجموعه ای از فهرست سیاهه های فنی فراتر رود.

۲- نهادهای سازی مفهوم «کنترل انسانی معنادار» بر پایه عاملیت اخلاقی انسان با توجه به تأکید مشترک اخلاق هوش مصنوعی و انسان شناسی اسلامی بر اختیار و مسئولیت انسانی، پیشنهاد می شود مفهوم «کنترل انسانی معنادار» نه تنها به عنوان یک الزام فنی، بلکه به مثابه یک اصل انسان شناختی بازتعریف شود. این بازتعریف می تواند در طراحی معماری های تصمیم یار، سازوکارهای نظارت انسانی و تعیین حدود خودکارسازی الگوریتمی نقش راهبردی ایفا کند و مانع انتقال ضمنی مسئولیت اخلاقی از انسان به فناوری شود.

۳- توسعه شاخص های ارزیابی اخلاقی مبتنی بر غایت مندی و نفع عمومی بر اساس رویکرد معرفت شناختی اسلامی که معرفت و علم را غایت مند و وابسته به نیت و جهت گیری اخلاقی می داند، پیشنهاد می شود شاخص های ارزیابی اخلاق هوش مصنوعی صرفاً به کارایی، دقت یا کاهش خطا محدود نشوند، بلکه میزان تحقق نفع عمومی، عدالت اجتماعی، کرامت انسانی و پیامدهای بلندمدت اجتماعی نیز به طور صریح در این شاخص ها گنجانده شود. این امر می تواند به بازتعریف معیار «موفقیت» در پروژه های هوش مصنوعی منجر گردد.

۴- تقویت رویکرد میان رشته ای میان علوم اسلامی، اخلاق کاربردی و علوم داده: یافته های پژوهش نشان می دهد که پاسخگویی به چالش های اخلاقی هوش مصنوعی بدون گفت وگوی عمیق میان حوزه های الهیات، فلسفه اخلاق، علوم اجتماعی و علوم فنی ممکن نیست. از این رو، پیشنهاد می شود ساختارهای پژوهشی و آموزشی میان رشته ای تقویت شده و گروه های طراحی و ارزیابی هوش مصنوعی از حضور نظام مند متخصصان اخلاق اسلامی و فلسفه معرفت بهره مند شوند تا پیوند میان ارزش های بنیادین و تصمیمات فناورانه برقرار گردد.

۵- حرکت از تنظیم حداقلی اخلاق به سوی الگوی معنامحور و کمال گرا

درنهایت، پیشنهاد می‌شود رویکردهای آینده در اخلاق هوش مصنوعی، به‌ویژه در بافت‌های فرهنگی - دینی، از تنظیم حداقلی و واکنشی اخلاق فراتر رفته و به سمت الگویی معنامحور حرکت کنند که در آن، توسعه فناوری در خدمت رشد اخلاقی، عقلانی و اجتماعی انسان تعریف شود. بهره‌گیری از مفاهیمی چون فطرت، امانتداری و حکمت می‌تواند افقی نو برای بازاندیشی نسبت انسان، معرفت و فناوری در عصر هوش مصنوعی بگشاید.

این پیشنهادها، درمجموع، مسیرهایی عملی و نظری برای تعمیق اخلاق هوش مصنوعی ارائه می‌دهند و می‌توانند مبنایی برای پژوهش‌های آتی، سیاست‌گذاری‌های کلان و طراحی مسئولانه سامانه‌های هوشمند در سطح ملی و بین‌المللی فراهم سازند.

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابراهیمی، محسن و صادقی، رضا (۱۴۰۱). بررسی انتقادی چالش معرفت‌شناختی داده تجربی از منظر معرفت‌شناسی اسلامی. حکمت/اسلامی، ۹(۳۴)، ۱۱۳-۱۳۳.
- بلبلی قادیکلایی، سمیه و پارسانیا، حمید (۱۴۰۲). مروری نظام مند بر دلالت‌های اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در فناوری‌های دیجیتال و نسبت آن با اخلاق شکوفایی. راهبرد/اجتماعی فرهنگی، ۱۲(۳)، ۷۷۱-۷۹۸.
- حسینی سورکی، سیدمحمد (۱۴۰۳). معنا و معیار عاملیت اخلاقی ماشین‌های هوشمند. پژوهش‌های فلسفی - کلامی، ۲۶(۴)، ۸۳-۱۰۸.
- دیرباز، عسکر و گنج‌خانی، آسیه (۱۴۰۱). بررسی مبانی انسان‌شناختی علوم انسانی اسلامی از دیدگاه علامه مصباح یزدی. مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی/انقلاب اسلامی، ۱(۱)، ۳۷-۵۲.
- رضائی نفیسه، اطلسی رشا (۱۴۰۳). تحلیل علم‌سنجی مطالعات حوزه‌ی اخلاق و هوش مصنوعی. اخلاق و تاریخ پزشکی/ایران، ۱۷(۱).
- سلامی، مریم و پوراجباری، منیره (۱۴۰۴). از دانش پایه تا اخلاق هوش مصنوعی: واکاوی سواد هوش مصنوعی در دانشگاه پیام نور مشهد. پژوهش‌های کتابخانه‌های

دیجیتالی و هوشمند، مقاله آماده انتشار، پذیرفته شده.

عزیزی، سیدمهدی و فشارکی، محمدمهدی (۱۴۰۴). توسعه روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی میناگرایی. *روش‌شناسی علوم انسانی*، ۳۱ (۱۲۳)، ۲۹-۵۵.

علم‌الهدی، سیدمحمدحسن؛ شریعت‌زاده، سید مهدی و علم‌الهدی، سیدامیرحسین (۱۴۰۳). معیارهای هوش مصنوعی اخلاق مدار از نظر مرام‌نامه اتحادیه اروپا و فرهنگ اسلام. *مطالعات اسلامی در حوزه سلامت*، ۸ (۱)، ۶۷-۸۰.

فتحی، مرتضی؛ اکرمی، روح‌اله و احمدآبادی، یوسف (۱۴۰۴). بررسی فقهی جرم‌انگاری نقض حریم خصوصی افراد توسط هوش مصنوعی. *پژوهش‌های فقهی مسائل مستحدثه*، مقاله آماده انتشار، پذیرفته شده.

معصومی‌فرد، مرجان (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی مأموریت‌ها، چشم‌اندازها، ویژگی‌های کلی و نحوه پذیرش دانشجو در نظام آموزش عالی از دور کشورهای منتخب آسیایی. *نامه آموزش عالی*، ۹ (۳۴)، ۸۵-۱۲۰.

هامانی، رضوان و مختاری، مصطفی (۱۴۰۴). صورت‌بندی الگوی مطلوب در نسبت اخلاق با هوش مصنوعی با تأکید بر مبانی اخلاقی علامه مصباح یزدی. *فصلنامه اخلاق‌پژوهی*، ۸ (۱)، ۸۹-۱۱۲.

- Chakraborty, p. p. (2025). Ethical Dimensions of AI Development: Navigating Moral Challenges in Artificial Intelligence Innovation. In *Ethical Dimensions of AI Development* (pp. 59-82). IGI Global.
- Elmahjub, E. (2023). Artificial intelligence (AI) in Islamic ethics: Towards pluralist ethical benchmarking for AI. *Philosophy & Technology*, 36(4).
- Gunnell, K. E., Belcourt, V. J., Tomasone, J. R., & Weeks, L. C. (2022). Systematic review methods. *International Review of Sport and Exercise Psychology*, 15(1), 5-29.
- Habib, Z. (2025). Ethics of Artificial Intelligence in Maqāsid Al-Sharīa's Perspective. *KARSA Journal of Social and Islamic Culture*, 33(1), 105-134.
- Huang, C., Zhang, Z., Mao, B., & Yao, X. (2022). An overview of artificial intelligence ethics. *IEEE Transactions on Artificial Intelligence*, 4(4), 799-819.
- Kannike, U. M. M., & Fahm, A. O. (2025). Exploring The Ethical Governance of Artificial Intelligence from An Islamic Ethical Perspective. *Jurnal Fiqh*, 22(1), 134-161.
- Mamina, R. I., & Ilina, A. V. (2022). Artificial Intelligence: in Search for Formalization of Ethical Foundations. *Discourse*, 8(6), 17-30.
- Sekti, B. A. (2026). Foundations of Artificial Intelligence Ethics. In *Navigating Social Trust in the AI Era* (pp. 23-48). IGI Global Scientific Publishing.

References

- Alamolhoda, S. M., Shariatzadeh, S. M. & Alamolhoda, S. A. (2024). Ethical artificial Intelligence Standards in Terms of Mision European Union and Islamic Culture. Quarterly Scientific Research Journal of Islamic Studies in the Field of Health, 8(1), 67-80. [In persian]
- Allam, I. M. (2025). Artificial Intelligence: Foundations, Methods, Applications, and Challenges.
- Azizi, S. M., & Fesharaki, M. (2025). Developing the Design Science Research Method Based on the Epistemological Approach of Foundationalism. Methodology of Social Sciences and Humanities, 31(123), 29-55. (In persian)
- Bolboli Qadikolaei, S. & Parsania, H. (2023). A systematic review of the ethical implications of using artificial intelligence in digital technologies and its relationship with the ethics of flourishing. Socio-Cultural Strategy, 12(3), 771-798. (In persian)
- Chakraborty, P. P. (2025). Ethical Dimensions of AI Development: Navigating Moral Challenges in Artificial Intelligence Innovation. In Ethical Dimensions of AI Development (pp. 59-82). IGI Global.
- dirbaz, A., & Ganjkhani, A. (2022). A study of the anthropological foundations of Islamic humanities from the perspective of Allameh Mesbah Yazdi. Journal of Interdisciplinary Civilizational Studies of the Islamic Revolution, 1(1), 37-52. (In persian)
- Ebrihime, M. & Sadqi, R. (2023). A Critical Study of Cognitive Challenge of Sense-data in the Light of Islamic Epistemology. Journal of Hikmat-e-Islami, 9(34), 113-133. (In Persian)
- Elmahjub, E. (2023). Artificial intelligence (AI) in Islamic ethics: Towards pluralist ethical benchmarking for AI. Philosophy & Technology, 36(4), 73.
- Fathi, M., Akrami, R., & Ahmadabadi, Y. (2025). A jurisprudential study of the criminalization of privacy violation by artificial intelligence.. Journal of New Issues in Islamic Jurisprudence. (In persian)
- Gunnell, K. E., Belcourt, V. J., Tomasone, J. R., & Weeks, L. C. (2022). Systematic review methods. International Review of Sport and Exercise Psychology, 15(1), 5-29.
- Habib, Z. (2025). Ethics of Artificial Intelligence in Maqāṣid Al-Sharīa's Perspective. KARSA Journal of Social and Islamic Culture, 33(1), 105-134.
- Hadi, M. H., & Jasim, A. A. (2024). Legislative and Ethical Foundations for Future Artificial Intelligence. Journal of the College of Basic Education, 30(126), 127-145.
- Hamani, R., & Mokhtari, M. (2025). Formulating an Ideal Model for the Relationship Between Ethics and Artificial Intelligence: Emphasizing the Ethical Foundations of Allama Misbah Yazdi. Journal of Moral Studies, 8(1), 89-112. (In persian)
- Hoseini Souraki, S. M. (2024). The Meaning and Criteria of Moral Agency in Intelligent Machines. Journal of Philosophical Theological Research, 26(4), 83-108. (In persian)

- Huang, C., Zhang, Z., Mao, B., & Yao, X. (2022). An overview of artificial intelligence ethics. *IEEE Transactions on Artificial Intelligence*, 4(4), 799-819.
- Kannike, U. M. M., & Fahm, A. O. (2025). Exploring The Ethical Governance of Artificial Intelligence from An Islamic Ethical Perspective. *Jurnal Fiqh*, 22(1), 134-161.
- Kannike, U. M. M., & Fahm, A. O. (2025). Exploring The Ethical Governance of Artificial Intelligence from An Islamic Ethical Perspective. *Jurnal Fiqh*, 22(1), 134-161.
- Kausar, S., Leghari, A. R., & Soomro, A. S. (2024). Analysis of the Islamic Law and its Compatibility with Artificial Intelligence as a Emerging Challenge of the Modern World. *Annals of Human and Social Sciences*, 5(1), 99-114.
- Mamina, R. I., & Ilina, A. V. (2022). Artificial Intelligence: in Search for Formalization of Ethical Foundations. *Discourse*, 8(6), 17-30.
- Masoomifard, M. (2016). Comparative study of the missions, prospects, general features, and method of student admission in the system of higher education in the selective Asian countries. *Higher Education Letter*, 9(34), 85-120. (In persian)
- Popovych, T. (2025). Artificial intelligence and human rights: philosophical and ethical foundations of legal regulation. *Visegrad Journal on Human Rights*, (2), 127-132.
- Rezaee, M. (2026). Introducing the conceptual framework for "positive alienation" based on ontological and epistemological study of the explanations of philosophers and Islamic scholars.. *Philosophical Meditations*, 15(36), 469-503. (In persian)
- Rezaei, N. & Atlasi, R. (2024). Scientometric Analysis of Studies in the Field of Ethics and Artificial Intelligence. *IJMEHM* 2024; 17(S1), 1-2. (In persian)
- Salami, M. & Pourejabari, M. (2026). From Basic Knowledge to Ethics of Artificial Intelligence: An Exploration of AI Literacy at Payame Noor University of Mashhad. *Digital and Smart Libraries Research*. (In persian)
- Sekti, B. A. (2026). Foundations of Artificial Intelligence Ethics. In *Navigating Social Trust in the AI Era* (pp. 23-48). IGI Global Scientific Publishing.
- Telkamp, J. B., & Anderson, M. H. (2022). The implications of diverse human moral foundations for assessing the ethicality of artificial intelligence. *Journal of Business Ethics*, 178(4), 961-976.
- White, G. R., Samuel, A., Jones, P., Madhavan, N., Afolayan, A., Abdullah, A., & Kaushik, T. (2024). Mapping the ethic-theoretical foundations of artificial intelligence research. *Thunderbird International Business Review*, 66(2), 171-183.
- Yurtseven, M. (2025). The Possibility of Producing Reliable Religious/Islamic Knowledge Through AI Developed Under the Influence of Positivist and Secular Thought. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(Din ve Yapay Zeka), 80-103.